

તત્ત્વ મિમાંસા

સાધુ શાન્તિનાથ વિરચિત પ્રાચ્યદર્શનસમીક્ષા ની
પ્રસ્તાવના તથા ઉપસંહાર નો અનુવાદ

: અનુવાદક :

શ્રી. ભૂપતરામ વલ્લભરામ દવે.

: પ્રકાશક :

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ
અમદાવાદ.

यस्यामृतं तस्यमृतं मतं यस्यनवेदमः

अविज्ञानं विजानतां विज्ञातम विजानताम्॥

જોન. ॥૧૧॥૩॥

જેને (અત્મ) અજાત (છે) તેને (અત્મ) જાત (છે, અને) જેને
(અત્મ) જાત (છે) તે (અત્મને) જાણતો નથી. સમ્યક્ જાણનારને
(અત્મ) અવિજાત (છે, અને) નહિ જાણનારને (અત્મ) જાત (છે.)
જોન. ૧૧. ૩

: પ્રકાશકો :

વિજયપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોર
શ્રી રામકૃષ્ણ ભુવન, ગુજરાત
સોસાયટી અથવા ખાડીઆ.
જંદાબાઢની પાળ. અમદાવાદ.
રસિકલાલ વાસુદેવ મહેતા
સાંકડી શેરી, લજરાની પાળ
અમદાવાદ. માનદ મંત્રીઓ, શ્રી
રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગ્રહિત વિભાગ]

અનક્રમાંક 22795 નિમન

ગ્રંથનામ તાત્પર્યમિશ્રિ

વર્ગાંક ૫૬ : ૯

પ્રકાશકોનું નિવેદન

શ્રી સાધુ શાન્તિનાથજીનો પરિચય ગુજરાતી જગતનાં આપનાં અમને આનંદ થાય છે.

તેમના હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં લખેલા પુસ્તકોની યાદી છેવટને પાને આપેલી છે, તેમના વિચારોમાં રસ લેનારાઓએ ત્યાં લખેલા શરનામેથી પોસ્ટેજ ખર્ચની ટીકાટી મોકલી મંગાવી લેવા વિનંતિ છે.

તેમના અનુભવ અને અભ્યાસનો ઇતિહાસ તેમના છેલ્લા લખેલા પુસ્તક **પ્રાચ્યદર્શનસમીક્ષા** ની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે અને મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે તે તે પુસ્તકના ઉપસંહારમાં બતાવ્યું છે. આ પ્રસ્તાવના અને ઉપસંહારનો અનુવાદ શ્રી. ભૂપતરામ વલ્લભરામ દવે એ કરી આપ્યા બદલ અને શ્રી. રમણલાલ પ્રેમાનંદ ભટ્ટે આ કહીન વસ્તુના મૂક સુધાર્યા બદલ તથા શ્રી. નીરંભાજી દેસાઈએ આમુખ લખ્યા બદલ હમો તેઓ ભાઈઓના આભારી છે.

સાધુજીની અભિલાષા “સંકલ્પીત સામ્પ્રદાયિકતાનો અભાવ થઈ...પક્ષપાત રહિત ઉદારભાવ ઉત્પન્ન થાય...ધર્માન્ધ લોકોની રૂઢતા દૂર થાય તથા દેશમાં ધાર્મિક કલહ દૂર થઈ લોક સંગઠીત બની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્સાહી થાય...અમારી પરંપરા પરાયણતાનો નાશ થોડો થઈ દેશ સેવાકેષ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને ઉત્સાહ વધે” પૂર્ણ થાયો!

ગાંધી જયંતિ,
રેંડીઆ બારસ
સંવત ૧૯૯૬
તા. ૨૮-૯-૧૯૪૦
અમદાવાદ.

}

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ,
અમદાવાદ.

ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

આમુખ

સામાન્યતઃ આપણા પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું ધર્મશાસ્ત્રો તરફ એકજ પ્રકારનું વલણ પ્રવર્તે છે. કોઈ માયાવાદ સ્વીકારશે, કોઈ દ્વૈતવાદ કે અદ્વૈતવાદ સ્વીકારશે, એક યા બીજો વાદ સાચો છે એમ મનાવી તે દ્વારા જીવન રહસ્ય સાર પામી શકાય છે, એમ સહુકોઈ મનાવે છે. અને એમ કરી પોતે માની લીધેલી, કલ્પી-લીધેલી વિચારસરણી જ સાચી અને અન્ય સહુ ખોટી તેવું પ્રતિ-પાદિત કરતા મોટા ગ્રંથો રચે છે. પરંતુ એક સિદ્ધાંત મૂળથી જ સાચો છે યા ખોટો, તેનું અન્વેષણ કરવા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિચિંદુ અખત્યાર કરવા કોઈ તત્પર નથી થતું; સાધુ સંતિનાથજી જેવા પ્રખર પંડિત એવું દૃષ્ટિચિંદુ લીધું. જાનોપલગ્નિધના તમામ માર્ગોએ અન્વેષણ અને અધ્યયન કર્યું. આપણા તમામ દર્શનો સ્વાનુભવ અને અધ્યયનની એરણે કર્યા. આ સ્વાનુભવ અને અધ્યયન અને તે ઉપરથી ઉપજેલા વિચારો તેમણે પ્રાચ્ય દર્શનશાસ્ત્રમિમાંસા નામના અદ્ભુત ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યા છે. સાથેનો લેખ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અને ઉપસંહાર છે, જે પુસ્તકના વિધાનોનો સાર છે.

પ્રાચીન દર્શનોની તત્ત્વસ્પર્શી મિમાંસા અને ચૌદ વર્ષનો સ્વાનુભવ એ વાતની પ્રતીતિ કરાવેજ છે. ઇશ્વર એકજ છે તો તેના જુદા જુદા સ્વરૂપો સંભવીત નથી, અને ઇશ્વર હોય તોય તેનો સાક્ષત્કાર શક્ય નથી. આનો સીધો સાદો અર્થ એ થયો કે જુદા જુદા ધર્મોની સામાજિક વિચારસરણી અંધ ધાર્મિકતાની જડ નાંખવા તરફજ દોરે છે અને તે પલટાતા સમાજ સાથે સાવ અસંગત બની જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોને આધારેજ જીવન તડનારા-ઓને આ વિવરણ નવો માર્ગ ચિંધે છે.

ઇશ્વરના ઇન્કાર સુધી પદાર્થવાદ તરફ હજી સાધુજી પહોંચ્યા નથી. ઇશ્વરના અસ્તિત્વની કલ્પના હવે જૂની થતી જાય છે, તેનેમાટે

પ્રમાણુમૂલક દિક્ષિતો મળી શકતી નથી. હેન્રીય હેઝન નામનો જર્મન કવિ કહે છે તેમ ‘પ્રજ્ઞને હવે સ્વર્ગની પ્રામીસરી નાટ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે.’ ઇશ્વરની હસ્તી નથી એવો વૈજ્ઞાનિક મત પૂર્વગ્રહ વગર વિચાર કરનારા ઘણા વિચારકે રાખતા થયા છે.

કદાચ આટલું પૂરતું નયે થાય. માત્ર જડવાદ-નકારાત્મક વાદ જગતને નવો પંથ નહિ ઉદ્દ્યોધી શકે. જગત આગળ નવી જગતનું દર્શન-જે ભૂતિક જગતના સહસ્રો ભૌતિક દૃષ્ટિએ તપાસે, તપાસીને ભાવિનો રસ્તો દોરે, માનવજનતમાં સંકેતી શ્રદ્ધાને બુધ્ધિ ગમ્ય એપ ચલાવે-રચ્ચ કરવું પડશે.

શાંતિનાથજી એ દિશામાં એક પગલું આગળ વધ્યા છે. અને વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે ‘મનુષ્યની સેવા એજ ઇશ્વરની સેવા છે,’ તેમ એ પણ કહે છે, ‘દેશની સેવા એજ પરમ કર્તવ્ય છે.’ શાસ્ત્રોના વિતંડાવાદમાં ગૂંથાઈ પરજોડતીજ ખાતી વાતો કરનારા, શ્રોકોને લાચાર, નિરાશ, જડ બનાવનારા આપણા શાસ્ત્રીઓ, અને પંડિતો આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરશે ખરા !

નીરભાઈ દેસાઈ.

“ I expect to pass through this world but once. Therefore, if there be any kindness I can show, or any good thing I can do to any fellow human-being, let me do it now; for, I shall not pass this way again.”

Omar Khayam.

સાધુ શાન્તિનાથ વિરચિત

પ્રાચ્ય દર્શન સમીક્ષા

નું

(નિવેદન)

વિચારશીલ પાઠક વૃન્દ!

આ ગ્રંથની રચના કર્યો પહેલાં મેં દીર્ઘકાલપર્યંત ભક્તિ, શ્રોત અને જ્ઞાનાભ્યાસમાં મારા મમય વ્યતિત કર્યો છે. એ સાધના બ્યાસ કર્યા પછી, મેં ઘોઠ વર્ષો સુધી ગુરુ ગુરુ દર્શનશાસ્ત્રના ગ્રંથોના વિચાર કર્યો છે.

મારા અધ્યયનકાલમાં એક નિષ્પક્ષ અસ્તવિજ્ઞાસુની ભાવનાથી પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના બધા સમ્પ્રદાયોના ગંભીર ગ્રંથોની વિચારશ્રેણીનું પક્ષપાત રહિત દષ્ટિએ શ્રવણ અને મનન કર્યું છે.

એ વિજ્ઞાસાવસ્થામાં મેં ભારતીય દર્શન સંબંધી પ્રક્રિયાના સમસ્ત પ્રકાશિત તેમજ અજ્ઞાતોથી (પણ) વધારે અપ્રકાશિત ગ્રંથો જોયા. પશ્ચીમી પ્રત્યેક સિદ્ધાંતની તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કરી પરાક્ષા કરતાં મેં જે અન્તિમ નિર્ણય કર્યો (મૂલતત્ત્વનું સ્વરૂપ નિર્ણયયોગ્ય નથી. કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત દાપશૂન્ય નથી. જગતની સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે તેવું નથી. તેમજ તે અંત વગરનું છે.) તે નિષ્કપટ ભાવથી મેં આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કર્યો છે.

બાળુખરું આપણા દેશમાં આ પ્રથા પ્રચલિત છે કે યુક્તિ-તર્કદ્વારા બ્યારે કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાંતમાં પહોંચી શકાતું નથી, ત્યાર જોને અનુભવ કહેવામાં આવે છે એવા કોઈ આચાર્યનાં વચનોને અથવા પોતાના સમાજમાં પ્રચલિત સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રના તત્ત્વવિષયક

સિદ્ધાન્તોને યથાર્થ માનવા લાગે છે; અને ખીજા આચાર્ય અને સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રોને મિથ્યા સમજે છે. આવા પ્રકારે આપણા સિદ્ધાન્તમાં દુરાગ્રહ અને સ્વગ્રહમાન્યવાદમાં નિષ્ઠા (રાખવી) એ તત્ત્વ જિજ્ઞાસુઓને શોભાદાય નથી.

તેથી આ અંધશ્રદ્ધા અને સામ્પ્રદાયિકતાનો પરિચય આપવાનો હોવાથી આ ગ્રંથમાં એ એ વિષયોનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) એક તો જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોના અનુભવી પુરુષોમાં મતભેદ શાથી છે? અને (૨) ખીજું શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવામાં કયા હેતુ છે?

હવે વિચારવાન પાડકોને વિનંતિ છે કે, તેઓ થોડા સમય માટે સામ્પ્રદાયિક દુરાગ્રહને છોડી દઈ સરલ જિજ્ઞાસુનાવે પક્ષપાત રહિત સ્વતંત્ર વિચારવાળા આ ગ્રંથનું એક વાર આલોપાન્ત અવલોકન કરે.

—અંધકાર

પ્રસ્તાવના

એક સરલ જિજ્ઞાસુના રૂપમાં નિરંતર ત્રીસ વર્ષના ઉત્સાહપૂર્ણ અનુસંધાન-શોધ પછી હું મૂલતત્ત્વના વિષયમાં જે નિર્ણય પર આવ્યો, તથા આ દીર્ઘ આત્મમંથનના સમયમાં મારો વિશ્વાસ અને સિદ્ધાન્તોમાં જે પ્રકારે પરિવર્તન થતાં રહ્યાં, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન વાંચીને સત્યનું અન્વેષણ કરવાવાળા સાધકક્ષોડો નવિન દૃષ્ટિબિંદુથી ધાર્મિક અને દર્શનિક સમસ્યા પર વિચાર કરી શકે, એ અભિપ્રાયથી પ્રેરાઈને હું મારી તત્ત્વાન્વેષણ અને દાર્શનિક શોધ સમ્બંધી થોડી ઘટનાઓ પાઠકો પાસે રજૂ કરું છું.

લગભગ જેવી રીતે પોતાનાં સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાથી ક્ષોડોની જે માન્યતા (પોતાના સમ્પ્રદાયમાં) અંધાય છે, તેવી

રીને હું પણ આધ્યાવસ્થામાં ભગવદ્ભક્તિમાં અધિક પ્રાપ્તિવાળો હતો. પરિણામે ચૈવનની શરૂઆતમાંજ ભગવદ્પ્રાપ્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. ભગવન્નામ, જપ અને ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાનજ મારી ભક્તિ-સાધનાનું સ્વરૂપ હતું; અને તેના અભ્યાસ કરતાં કરતાં દસ વર્ષ વ્યતીત કર્યો. આ અભ્યાસના ધ્યાનના સમયમાં ભગવન્નામ જપ, વિગેરે પણ આખાઆખા યંધ થઈ જતાં હતાં. એકાગ્રતાને લીધે જપ કરવાની શક્તિ રહેતી ન હતી. હું ઈશ્વરના દર્શનની અભિલાષથી કદી ભગવત્પ્રાર્થના કરતો ન હતો. મારી પ્રાર્થના કેવળ ભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે હતી તેથી કરીને દર્શન થાય છે યા નહિ તે હું મારા અનુભવથી નથી કહી શકતો; તોપણ તે સમય મારી તે માન્યતા હતી કે ઈશ્વરદર્શન સંભવિત છે.

તે પછીથી યોગાભ્યાસમાં અર્થાત્ સતત દીર્ઘપ્રણુવ (ૐ) ના ઉચ્ચારણમાં અને અભ્યાસમાં મારી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. સતત પ્રણુવના જપ-ઉચ્ચારણના ફળથી 'ઘંટાનાદ' આદિ નાના પ્રકારના નાદોનું શ્રવણ થતું હતું, જેમાં ચિત્તને રોકવાથી મનને સ્થિર કરવાની સહાયતા મળતી હતી.

અજપાના ફળથી મન ક્રમશઃ સ્થિર થતું હતું અને હંવટમાં શાન્તશાન્ત સ્થિતિનો અનુભવ થતો હતો, જેમાં ચિત્તને વિશ્રાન્તિ મળતી હતી. આ અભ્યાસકાળમાં કદી કદી જ્યોતિર્દર્શન પણ થતું હતું. આ પ્રકારે નિરંતર ત્રણ વર્ષ સુધી ધ્યાનસહિત પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી થોડા સમયને માટે કુમ્ભક પણ થઈ જવા લાગ્યો હતો. ત્યારબાદ ત્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં રુચિ થવા લાગી અને વૈદાન્ત સાધનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે ઉક્ત ધ્યેય વિષયનું અવલમ્બન લીધા વિના કેવળ એ ભાવના કરતો રહેતો હતો કે, 'મારા અહંનું સ્વરૂપ અખંડ આકાશ છે.' એનું ધ્યાન કરતી વખતે સ્વપ્રકાશ તત્ત્વની સાથે એક થવાની ભાવના કરતો હતો. તે સમયમાં કદી કદી

કેવલ નિદિધ્યાસન પણ કરતો હતો. કદી ચંચલ અવસ્થામાં સતત પ્રાણવનું ઉચ્ચારણ કરતાં અધિક સ્થિરતામાં અજપા જપતાં જપતાં ચિત્તની અધિકતર એકાગ્રતા થતાં નિદિધ્યાસન થઈ જતું હતું.

આ પ્રકારે ગાર વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી નિરંતર અભ્યાસના ક્ષત્રપે સવિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. કદી કદી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ થતી હતી, જેનું જ્ઞાન તેમાંથી જાગ્યત થતાં સ્મરણ અથવા અનુમાન કરવાથી થતું હતું. નિર્વિકલ્પ દશામાં (મનની) સ્થિરતાં અધિક સમય સુધી ન રહેવા છતાં પણ સવિકલ્પદશામાં અને ધ્યાનાવસ્થામાં દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત એકાગ્ર રહ્યા કરતી હતી.

જંભાર ધ્યાન અને સવિકલ્પ સમાધિમાં મારા ‘અર્ધને’ અખંડ અદ્વિતીય સત્તાની સાથે એકરૂપ સંકળાયેલું અનુભવીને મારી એવી માન્યતા થઈ ગઈ હતી કે, મને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે.

સાધનાભ્યાસના તે દિવસોમાં મારો સદૈવ એજ પ્રયત્ન રહેતો કે નિત્યનિરંતર ધ્યેય ધ્યાનરૂપ થઈ રહે; તેથી ચાત્રતાં-હરતાં કરતાં ઝાઝતાં એસતાં હું મારા ચિત્તને ધ્યેયાકાર બનાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો રહેતો હતો. પહેલાં ભક્તિ અને યોગાભ્યાસના સમયમાં નિત્ય ૧૫-૧૬ કલાક નિયમિત અભ્યાસ કરતો હતો; પરંતુ ત્યારે વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત અનુસાર નિદિધ્યાસન કરવા લાગ્યો ત્યારે મારો તે અભ્યાસ વધીને ૧૯-૨૦ કલાક સુધી પહોંચી ગયો. આવી રીતે મારો એ અભ્યાસ કંઈક વર્ષો સુધી સતત-અતૂટ ચાલતો રહ્યો. એ દિવસોમાં હું મારા ધ્યાનને અખંડિત રાખવા માટે ઘણું-ખરું દિવસરાત એકજ આસન ઉપર પડ્યો રહેતો હતો. કંઈક મહિનાઓ સુધી તો દિવસરાત એકજ આસન ઉપર બેઠા બેઠા એક બે કલાક ઊંઘી જતો હતો.

(પહેલાં પહેલાં તે નિદ્રાને ઓછી કરવાનો અભ્યાસ કરતો રહ્યો. પરંતુ પછીથી ધ્યાનાત્મિકા વૃત્તિ વધારે દૃઢ થઈ જવાથી નિદ્રાત્મિકા વૃત્તિ થવાને માટે સ્થાન પણ ન રહ્યું.) વ્યાયામ કરતો ન હતો. શારીરિક સ્વાસ્થ્યના ઉપર બહુજ થોડું ધ્યાન આપતો હતો. આ પ્રકારે દીર્ઘ સમય સુધી વિશ્રામ ન લેતાં માનસિક તરંગોને બળપૂર્વક દબાવવાનો પ્રયાસ કરતાં રહેવાથી તથા અનિદ્રાને લાગતે મારા મગજમાં આઘાત થયો. શારીરિક જરૂરિયાતો તરફ સર્વથા બેદરકાર રહેવાથી તથા મગજને અલ્પ વિશ્રામ તથા અધિક પરિશ્રમ પડવાથી મારા મસ્તકમાં તીવ્ર વેદના થવા લાગી.

યોગીરાજ ગાવા ગંભીરનાથજી (ગોરખપુર)ની પાસેથી મંત્ર-દક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી ચાર વર્ષ પશ્ચાત્ તેમની પાસે સન્યાસ લીધા તે સમયે (ઈ. સ. ૧૯૧૩માં) યોગવિષયનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. પછીથી તેમની આજ્ઞાનુસાર એક વર્ષ કપિકેશ અને એક વર્ષ બદરિનારાયણ (દિમાલય-કલ્પેશ્વર, કાનરી, શ્રીનગર)માં નિવાસ કરીને શ્રી શ્રી ગુરુદેવની પાસે ગયો. તે સમય (૧૯૧૫) તેમણે મને વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત અનુસાર સાધનનો ઉપદેશ આપી ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી. કપિકેશમાં રહેતા શ્રી. મંમતનાથજી, તુરિયાનંદજી (સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી વિવેકાનંદજીના ગુરુબ્રાતા) વિરમદાસજી આદિ કેટલાક ઉચ્ચકોટીના સાધક મહાત્માઓના સત્સંગથી મને ઘણા લાભ મળ્યો તથા ઉત્તર કાશી (દિમાલયમાં રહેતો ત્યારે યોગીવર શ્રી સિયારામજીની પાસેથી યોગવિષયક શિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્યારબાદ ઉત્તરખંડ છોડી ગુજરાત તરફ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં આશુ, ગિરનાર, પ્રભાસપાટણ, નર્મદાનદ, (ભરૂચ-મનાર) આદિ અનેક એકાન્ત અને રમણીય સ્થળોમાં ધ્યાનાભ્યાસ કર્યા પછી ફરીથી આશુ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં દશ વર્ષ પર્યન્ત (મુંગા) મૌનનો સંકલ્પ કરી ગદન વનમાં આવેલી એક ગુફામાં રહેવા લાગ્યો. (પરંતુ) પછીથી ઉક્ત તીવ્ર

શિરાવેદનાના કારણને કારણે સંકલ્પ છાડી (એ વર્ષ મૌન રહી હતો) ચિકિત્સાને માટે જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જવું પડ્યું.]

એ અસુખ વેદનાથી જુટકારે મેળવવા માટે હું સુશિક્ષિત વૈદ્યોની પાસે ગયા અને તેમના કહેવા પ્રમાણે મારા મનને બીજા વિષયમાં પરાવવા લાગ્યા હવે હું મારી મરજી અનુસાર દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

વિચારણીય દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસના પરિણામે મારી ધાર્મિક ચૂસ્તતા-શક્તિ દૂર થઈ ગઈ અને મુઠ્ઠા ગયેલી-બુઝાઈ ગયેલી વિવેક-શક્તિ જનમૂલ થઈ ગઈ. [તે દિવસોમાં જ્યારે હું ભક્તિસાધનમાં તત્પર હતો, જ્ઞાન અને યોગ સંબંધી વિચારોને ભગવાનના ચાસદ (૬૪) નામાપરાધની અંદર માની કઈ (તેને) ભગવદ્ભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિવેક સમજતો હતો. (પરંતુ) જ્યારે હું યોગવિષયની શિક્ષા કઈ યોગસાધનમાં પરાયણ થયો ત્યારે ભગવાનમાં પ્રેમભાવ વધારવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં કેવળ એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિને જ સર્વ અર્થનું સાધન સમજતો હતો, અને આ એકાગ્રતાની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાન વિચારને વિપવત્ ત્યાજ્ય માનતો હતો. આ પ્રકારે જ્યારે વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત અનુસાર નિદિધ્યાનસનમાં પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે ભક્તિ અને, યોગાભ્યાસને બ્રાન્ત સિદ્ધાન્ત સમજીને તેના નિરાકર કરતો હતો. (પરંતુ) વેદાન્ત વિચારમાં પણ પ્રેમ નહોતો રહેતો.]

આ પ્રકારે સાધનપરાયણ વ્યક્તિઓમાં સ્વાભાવિક જન્મ શક્તિ આવી જાય છે, તેમ હું પણ જે સમયે જેને સિદ્ધાન્તરૂપ નિદિધ્યાન સમજતો હતો, છતાં તે અનુસાર સાધનમાં પ્રવૃત્ત રહેતો હોવાથી, ક્ષોભ અનુભવવા લાગ્યો.]

હવે મને એ વિચારો આવવા લાગ્યા કે “હું તો સમજતો હતો કે, મારી મૂઝ અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, હું જીવન્મુક્ત છું અને મૃત્યુપશ્ચાત્ત વિદેહમુક્ત થઈશ.” પરંતુ બીજા સમ્પ્રદાયોના

સાધક શોકા ન તે! આ મૂલ્ય અવિદ્યાને માને છે કે ન તે તેના નિવૃત્ત થવાથી તેઓ જીવન્મુક્તિ કે વિદેહમુક્તિના સ્વીકાર કરે છે. તેમાં કારણ શું છે ! શું સમાધિકાળમાં તેમને પણ આવા પ્રકારનો અનુભવ નહિ થતો હોય ? અથવા તેઓ એવી માન્યતા પણ નહિ રાખતા હોય ? જે જ્ઞાન સમ્પ્રદાયના સાધકો તત્ત્વનો સાક્ષાત અનુભવ કરે છે, તો તેઓમાં આ પ્રકારનો મતભેદ કેમ છે ? હવે આ સમસ્યાના સમાધાન માટે મેં નિમ્ન ત્રણ રીતે વિચાર કરવો શરૂ કર્યો.

- (૧) પાંદેરાં યુક્તિતર્કદ્વારા તત્ત્વના સ્વરૂપ પર વિચાર કરતાં
- (૨) બીજી સાધકોની અનુભવેલી અવસ્થાઓનું વિવેચન કરતાં અને
- (૩) ત્રીજી મારી સમાધિકાળની અવસ્થાઓનું અનુક્રમે શોધન કરતાં.

(૧) આમાંથી પ્રથમ યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરવાથી મને નિમ્ન ત્રિણિત કેટલાંક વિષય મળ્યાં, જે વિચારણીય હતા. પ્રથમ તો એક સમાધિનિષ્ઠ વ્યક્તિ સમાધિકાળમાં જે વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેને મૂલ્યતત્ત્વરૂપે માને છે, (તેમ) તત્ત્વના વિષયમાં કોઈ બીજા પ્રકારની માન્યતાવાળા બીજા સાધકો તેને તત્ત્વનો અનુભવ નથી માનતા. તથાપિ જન્મે સાધકોને સમાધિઅવસ્થામાં તત્ત્વના (તો) અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે.

(૨) બીજી રીતે એક સાધક પોતાના સમ્પ્રદાયનાં પ્રચલિત શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને તત્ત્વના વિષયમાં જેવી માન્યતાવાળો થાય છે, તે તે અનુસાર તત્ત્વના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરતો સમાધિકાળમાં પણ તેવાંજ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

એ પ્રકારે અન્ય સમ્પ્રદાયના સાધકો પણ તત્ત્વના વિષયમાં જેની જેવી માન્યતા હોય છે તે, સમાધિમાં પણ તે રૂપનો અનુભવ કરે છે. એવી રીતે ધ્યેયવિષય (તત્ત્વ) ની માન્યતામાં ભિન્નતા હોવાને કારણે તેના અનુભવમાં પણ પરસ્પર ભિન્નતા મળી આવે છે.

ત્રીજી રીતે પ્રત્યેક સાધક ધ્યાનની પહેલી અવસ્થા (પ્રત્યાહાર)-થી લઈને ગંભીર ધ્યાન (સમાધી) સુધી પોતાના કલ્પિત સ્વરૂપના ધ્યાનમાંજ એકાગ્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે. તેથી કરીને (તેને) સમાધિકાલમાં પણ પોતાના કલ્પિત માનસિક પદાર્થથી ભિન્ન કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ (તત્ત્વ) નું અસ્તિત્વ રહેતું નથી કે જોઈ તેના તે અનુભવને આપણે તત્ત્વનો અનુભવ કહી શકીએ.

(૪) ચોથી રીતે જેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં (પ્રતિદિન) અનુભવાતાં અલંબાવની પણ પ્રતીતિ રહેતી નથી તેવી અવસ્થામાં (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) કોઈ વિષય (તત્ત્વ) નો અનુભવ પણ નથી થઈ શકતો.

(૫) પાંચમી રીતે જે સમાધિકાલમાં વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તો એવું કયું કારણ છે કે, જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોના સમાધિનિષ્ઠ સરજ હૃદયવાળા સાધક લોકો તત્ત્વના વિષયમાં પોતપોતાની વ્યક્તિગત માન્યતાઓવાળા મળી આવે છે અને [તેમને] વિનંતી કરવામાં આવે છે છતાં પણ તેઓ પરસ્પર એકમત થતા નથી!! હા. તરીકે એક જૈન મતાવલમ્બી સાધક સમાધિમાંથી ઊઠી જૈન સિદ્ધાન્તોનેજ સત્ય માને છે; નહિ કે બીજા સિદ્ધાન્તોને. તેમજ એક બૌદ્ધવાદી પણ સમાધિમાંથી ઊઠી જન્યુત થતાં બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનેજ સત્ય સમજે છે. જૈન અથવા બીજા કોઈ સિદ્ધાન્તોને નહિ. આ પ્રકારે બધા સમ્પ્રદાયવાળા લોકો તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ તત્ત્વના સ્વરૂપના વિષયમાં તેમના આજન્મ મતભેદજ રહ્યા કરે છે.

હવે હું એ અનુભવી પુરુષોના મતભેદનું કારણ વિચારવા લાગ્યો કે:-**(ક)** શું તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ છે? તેથી તેના અનુભવમાં પણ શું જુદાપણું થાય છે? અથવા **(ख)** શું એકજ તત્ત્વનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે? જે આ બન્ને પક્ષો ન હોય તો અથવા તો **(ग)** તત્ત્વમાંજ ઉચ્ચતા અને નીચતા હશે અથવા **(घ)** તેનો

અનુભવ કરવામાં શ્રાવણના અથવા કનિષ્ઠતા હશે ? જે તેમ પણ નહિ, તો અથવા [૬] તત્ત્વનું પૂર્ણસ્વરૂપ અગ્નિજ્વાળ રહી જતું હશે ? અને કેવળ તેના જુદા અંશનો અનુભવ કરીને કોઈ પોતપોતાને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ સમજતાં હશે ? અથવા (ચ) સાધકોના દષ્ટિભેદથી એકજ તત્ત્વ જુદા જુદા રૂપે અનુભવાતું હશે ? પરંતુ આ બધા વિકલ્પ-સંશયો અસંભવ સિદ્ધ થવાથી, અન્તમાં મારે એવા નિર્ણય પર આવવું પડ્યું કે, જે જેવી ભાવનાથી સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે, તે સમાધિકાળમાં ફક્ત તેજ (ભાવનાનો) સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેની ભાવના અથવા સાક્ષાત્કારનો સ્વતંત્રતાની સાથે કોઈજ સંબંધ નથી. (જુઓ પૃષ્ઠ ૬૦-૬૩)

(૨) હવે હું બીજી પદ્ધતિ અનુસાર વિચાર કરવા લાગ્યો. સંસારનો કોઈપણ બાજુ અથવા સ્વતંત્ર પદાર્થ ધ્યાન સમયે મનની અંદર સ્વયં પ્રવેશ કરતો નથી; પરંતુ મનની અંદર પ્રતીત થતો વિષય કેવલ મનનીજ વૃત્તિથી થયા કરે છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૫-૩૬-૩૪૨-૪૮-૪૯ ૩૬૫-૬૬) એમ ધ્યાન અથવા સવિકલ્પ સમાધિમાં જે વસ્તુનો અનુભવ થશે તે પણ પરિચ્છિન્ન સીમાસહિત વિષય, વિષયથી ભેદયુક્ત પણ અવશ્ય હશે. પરિણામે અખંડ સીમારહિત અદ્વૈત તત્ત્વ દસ્યરૂપે ધ્યાનનો વિષય કદી નહિ થઈ શકે. સવિકલ્પ સમાધિમાં જે વિષયનો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે, તે સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થ નથી; પરંતુ મનની વૃત્તિની સ્વાભાવિકતાનોજ ક્રમશઃ અસ્પષ્ટસ્પષ્ટ સવિસ્તર સ્પષ્ટતમ ઉદ્ભાસ અથવા પડછાયો જણાય છે. તેથી કરીને કોઈ વસ્તુ વિષયનો ધ્યાનદ્વારા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થ (તત્ત્વ)ના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

સવિકલ્પ સમાધિમાં પણ જ્યાં સુધી અલંબાવ રહે છે ત્યાં સુધી તત્ત્વ વિષયનો પૂર્વ સંસ્કાર પણ અવશ્ય રહેશે અને ધ્યેય વિષય તે સંસ્કારોથી અનુરંજિત પણ અવશ્ય થશે. જેથી જુદા જુદા સાધકોમાં મતભેદ થવો એ ચોક્કસ છે. અને જ્યારે અહંની

પ્રતીતિ રહેતી નથી [અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં] ત્યારે કોઈ સ્વરૂપના નિશ્ચયનું અળ રહેતું નથી, ત્યાંથી જન્યત થતાં કરીને પોતાના પાછલાં તત્ત્વવિપયના સંસ્કાર જન્યત થાય છે. જેથી કરીને શુદ્ધ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તોના સંસ્કારવાળા શુદ્ધ શુદ્ધ સાધક લોકો શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપે તે અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે.

(૩) આ પ્રકારે ઉક્ત રીતિએ વિચાર કરવાથી જ્યારે શુદ્ધ શુદ્ધ સમ્પ્રદાયના અનુભવી સાધકોના મતબંદનું કારણ સ્પષ્ટ થઈ જાયું, ત્યારે હું પોતે પણ મારી ધ્યાનાવસ્થાની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. એમાં મને એ મળ્યું કે, જ્યારે હું પહેલાં પહેલાં ધ્યેયમાં મન લગાવવાનો નિશ્ચય કરતો હતો ત્યારે આજ વિષયોમાંથી મનને દૂર કરીને કેવળ મારા વ્યક્તિગત ધ્યેયનુંજ ચિન્તન (પ્રત્યાહાર) કરતો રહેતો હતો. જેથી તે ધ્યેય કેવળ વ્યક્તિગત કલ્પનામાત્ર થતું હતું. તે અભ્યાસના ક્ષત્રરૂપ જ્યારે ધ્યેયમાં ચિત્તની સ્થિરતા (ધારણા) થતી ત્યારે પણ તે પૂર્વકલ્પિત વિષયજ મારી સામે આવી રહેતો હતો. ત્યારબાદ જ્યારે દીર્ઘકાળના અભ્યાસથી મન તે ધ્યેય વિષયમાં દૃઢતા પૂર્વક સ્થિર (ધ્યાનસ્થ) થતું હતું તથા તેના સ્વરૂપનાં સ્પષ્ટ રૂપથી અનુભવ થતો જણાતો હતો, ત્યારે પણ તે ભાવનાનું (વિષય રૂપ) રહસ્ય સ્પષ્ટ પણે જણાઈ આવતું હતું. તેના પછી જ્યારે વિષય માત્રની પ્રતીતિ (સવિકલ્પ સમાધિ) રહેતી હતી તે સમય પણ સૂક્ષ્મ અલંબોધ અહંપણું મારી ભાવનાની અનુસારજ તે વિષયનો અનુભવ કરતું હતું. તત્પશ્ચાત્ એક એવી અવસ્થા થતી હતી, જેમાં મારાપણું અને પરાયાપણાનું ભાન પણ રહેતું ન હતું અને તે ધ્યેય વિષયનું અથવા અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ રહેતું ન હતું. (નિર્વિકલ્પ સમાધિ) તેમાંથી જન્યત થતાં તે અવસ્થાનું સ્મરણ અથવા અનુમાન થતું હતું. એ પ્રકારે પોતાના અનુભવની પરીક્ષા કરવાથી હું એ સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી પહોંચ્યો કે, “જે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર (થયો) કહેવાય છે

તે વાસ્તવિક રીતે જગતના મૂળ કારણનો સ્વરૂપતઃ સાક્ષાત્કાર નથી પરંતુ પોતાના કલ્પિત ધ્યેય અથવા મનની વૃત્તિ વિશેષનો—બેદનોજ સાક્ષાત્કાર છે. જે કોઈ સાધક ધ્યાન સમયે પોતાના કલ્પિત ધ્યેયને જાણવાવાળા માનસતરંગો પર ધ્યાન દે, કે બાહ્ય વિષયોના ચિન્તનને દયાવતાં (દયાવતાં) પોતાના કલ્પિત ધ્યેયમાં મન કેવી રીતે લાગે છે, તથા એ અભ્યાસ પરિપક્વ થવાથી કેવી રીતે પોતાનું કલ્પિત ધ્યેયક્રમશઃ સ્પષ્ટ થતાં સાક્ષાત્ અને સ્વતંત્ર વસ્તુની સમાન જણાતું જાય છે, ત્યારે સાધક સ્વયં જાણી શકે છે કે, તેના ધ્યાનનો સંબંધ કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુની સાથે નથી પરંતુ વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી કેવળ પોતાના કલ્પનાનું ચિત્ર સ્પષ્ટ રૂપથી જણાતું હોય છે અને ઉક્ત મતમંદોનું સર્વથી સુંદર પરિણામ પણ આવુંજ આવી રહે છે.

આ પ્રકારે ઉક્ત સમસ્યાનો સન્તોષપ્રદ ઉત્તર મેળવીને હું આ નિર્ણય પર આવ્યો કે, ‘સમાધિદ્વારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. હું જે પહેલાં એમ સમજ્યો હતો કે મેં તત્ત્વનો અનુભવ કર્યો છે (પરંતુ) એ કેવળ સામ્પ્રદાયિક કલ્પનાથી જન્મેલી એક બ્રાન્ત અમત્ય માન્યતા હતી. એથી કરીને મેં, જે ધાર્મિક અને દાર્શનિક સમ્પ્રદાયોનાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને તેનામાં શ્રદ્ધા રાખી હતી તે મારી મહાન ભૂલ હતી.’

જે સાધન (સમાધિ યા ચિત્તનિરોધ) મનને નિયમિત રાખવા માટે એક ઉપાય (Regulative Principle) માત્ર હતું તેને હું યથાર્થ વસ્તુની સાથે સંબંધધરાવતો (constitutive principle) માનતો હતો. જે (તત્ત્વ) ગંભીર ધ્યાનાવસ્થામાં અનુભૂત લાગતું હતું તે પોતાની માનસિક ભાવનાનો આકારમાત્ર હતું. કે જેને હું આજ સુધી તત્ત્વનો અનુભવ સમજી વળગી રહ્યો હતો. પરંતુ તે મારી માનસિક ભાવનાનો સ્પષ્ટતમ અનુભવ હતો.

ઉક્ત રીતે વિવેચન કરવાને લીધે હું એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાને આતુર થયો કે, ધ્યાન અથવા સમાધિદ્વારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્

અનુભવ થવો સંભવિત નથી. તોપણ તે સમયે મારી એવી ધારણા હતી કે, હજી સુધી તત્ત્વ સાક્ષાત્ (અપરોક્ષ રૂપે) જાણી શકાતું નથી તથાપિ-યુક્તિ તર્કદ્વારા પરોક્ષરૂપે તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે.

હવે હું અદ્વૈત વેદાન્તીઓ પાસેથી મેળવેલા તત્ત્વવિષયક પરોક્ષ જ્ઞાનને યથાર્થ માની તેમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યો.

*આ વેદાન્ત વિચારો મને નિમ્નલિખિત દરજાક સ્થળોમાંથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

ત્રાપી કેશનિવાસી વેદાન્તમનનશીલ સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માશ્રી શ્રી સાધુ મંગલનાથજીના ધનિષ્ઠ સંસર્ગથી તથા કંઈક સમયના સહવાસના ફલરૂપે મને એ મહાત્માશ્રી વેદાન્તવિષયક અનેક પ્રક્રિયાની શિક્ષા મળી હતી. પછીથી ત્રાપીકેશના કૈલાસમહાનિવાસી શ્રી પંડિતપ્રવર શ્રીમન્ સ્વામી પ્રકાશાનંદજી [જામ્બ્યાઝાના શિષ્ય] ની પાસે વેદાન્ત પ્રક્રિયા ગ્રંથોનું બાળ્યસહિત ટીકા સાથે જોડવાનીય કારિકાનું અધ્યયન કર્યું હતું. ઉત્તરકાશીનિવાસી શ્રીમન્ સ્વામી રામાશ્રમજી અને કર્ણાટક (હુમળી) નિવાસી શ્રીમન્ સ્વામી સિદ્ધા રૂદ્રજીની પાસે વેદાન્તની અનેક પ્રક્રિયા જાણવાનો સુઅવસર મળ્યો હતો. પછીથી સ્વામી મુનીનારાયણજીની પાસે “વેદાન્તસિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી” અને ‘વેદાધિક્કાર’ નો પાઠ કર્યો. ત્યારબાદ નવ્યન્યાય, નવ્યવેદાન્તકુશલ શ્રીયુત્ આત્મારામજી શાસ્ત્રી (કાશીના સુપ્રસિદ્ધ તાર્કિક વામાચરણજીના જાત્ર) ની પાસે જામ્બ્યાઝાકૃત ‘ગૂઢાર્થદાત્રિકા તત્ત્વાલોક” (નવ્યન્યાયનો પ્રૌઢ પૂર્વપક્ષસહિત વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રક્રિયાગ્રંથ) નો મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત અદ્વૈતરત્નરહસ્ય (શંકર મિશ્રકૃત ‘મેદોજ્જ્વલી’ ગ્રંથનો ખંડનાત્મક) અને તૃસિંહાશ્ર-મકૃત “અદ્વૈતદીપિકા” આદિ સર્વશ્રેષ્ઠ વેદાન્તગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું (વળી) તે સમયે સડીક “ખંડનખંડખાધ” ચિત્રમુખી અને અદ્વૈતસિદ્ધિ આદિ અનેક પ્રખર પ્રક્રિયા ગ્રંથોનું શ્રવણ-મનન કર્યું. ત્યારબાદ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય (રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં) મળી શક્યાં તેટલાં જવા વેદાન્તના (મુદ્રિત) ગ્રંથોનો

અભ્યાસ કર્યો અને આદિ ત્યાંના હસ્તલિખિત અમુદ્રિત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. હવે અમુદ્રિત ગ્રંથોના અવલોકનમાં પ્રાપ્તિ થવાથી ત્યાંના વેદાન્તવિષયક સર્વ અમુદ્રિત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યા પછીથી પુના (ભાણ્ડારકર પુસ્તકાલય તથા આનન્દાશ્રમ)માં વેદાન્તવિષયક અંશેષ અમુદ્રિત પ્રક્રિયાગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો; પછીથી વડોદરા હસ્તલિખિત પુસ્તકાલયના અંશેષ વેદાન્તગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો આદિ, અમુદ્રિત ગ્રંથોના સર્વ ગ્રંથોના સર્વશ્રેષ્ઠ સંગ્રહાલય મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ પુસ્તકાલયમાં અનેક પ્રક્રિયાગ્રંથોનું ચારમાસ સુધી અવલોકન કર્યું.

ત્યારબાદ ત્યાંના થિયોસોફિકલ પુસ્તકાલયમાં મળી શક્યા નેટના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો આદિ તાંત્રેર, મલિસુર, અગેરિમડ, કલકત્તા (અંગ્રાજ એશિયાટિક પુસ્તકાલયમાં છ માસ સુધી તથા સંસ્કૃત કોલેજ પુસ્તકાલય)માં અમુદ્રિત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતો રહ્યા.

આ પ્રકારે અદ્વૈત વેદાન્તવિષયક બાકીના અમુદ્રિત ગ્રંથ તથા છસો (૬૦૦) થી પણ અધિક અમુદ્રિત ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. દાશનિક વિચારો કરતાં બ્યારે હું વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં વણાવેલ શ્રદ્ધાનુ થઈને કેવળ તેજ સમ્પ્રદાયના ગ્રંથોનો માનપૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે મારી માન્યતા એવી થઈ ગઈ હતી કે, કેવળ વેદાન્તજ એકમાત્ર યથાર્થ સિદ્ધાન્ત છે અને અન્ય બધા તજવા જેવાં છે. એવી કરીને હું એવું માનતો થયો કે મારી સત્યાનુસંધાન સત્ત્વ-શોધવાની ઇચ્છા સમ્પૂર્ણ થઈ છે. હવે અન્ય જિજ્ઞાસુઓ પણ આ તત્ત્વવિષયક યથાર્થ જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી શકે એવો વિચાર કરી, મેં સ્વતંત્ર યુક્તિ-તર્કના આધાર ઉપર વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરનારાં સંસ્કૃતમાં બે હિંદીમાં (૨) અંગ્રાજીમાં બે અને આદિ અંગ્રેજીમાં mayaavada-માયાવાદ નામ એક ગ્રંથની રચના કરી. યદ્યપિ તે સમય પણ હું તત્ત્વાનુભૂતિ અને તેના ફલરૂપ મુક્તિને કેવલ સામ્પ્રદાયિક કલ્પના માનતો હતો તો-પણ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની યથાર્થતામાં મને કોઈ સંદેહ ન હતો. થોડા સમય બાદ મારા મનમાં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કે, જે અદ્વૈત સિદ્ધા-

ન્તની વિચાર પદ્ધતિને હું કેવળ એકજ સન્તોષપ્રદ અને યુક્તિ-સંગત ગણું છું, તેજ સિદ્ધાન્ત અન્ય સમ્પ્રદાયવાળા વિદ્વાનોને કેમ સંતુષ્ટ કરી શકતા નથી ?

અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનોને પણ સત્ય શોધવાની તીવ્ર અભિ-લાષા હતી. અને આ વિષયમાં તેઓએ બની શકે તેટલી શોધ પણ કરી છે. પરંતુ આ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો એ બધા વિદ્વાનોએ એકમત થઈ અને એકજ વાક્યથી દઢતાપૂર્વક તિરસ્કાર કર્યો છે. તો વેદાન્તના પ્રતિ તેઓના અસંતોષનાં કયાં કારણો છે ?

હવે હું એ વિચારવા લાગ્યો કે, તત્ત્વના વિષયમાં એકથી વધારે મત સત્ય હોઈ શકે નહિ. જો વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ [બિનાવટી નથી] છે, તો તેનું યથાર્થસ્વરૂપ પણ એકજ થઈ શકે છે, વધારે નહિ.

પૃથક્ પૃથક્ પુરુષથી થતી ક્રિયામાં પણ પૃથક્પણું રહે છે. કેમકે ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિ પુરુષને આધીન રહ્યા કરે છે. પરંતુ વસ્તુતત્ત્વ સ્વતંત્ર છે. તે કોઈને આધિન નથી; તેથી કરીને તેનો અનુભવ અર્થાત્ નિરૂપણ કરવાવાળો પુરુષ એક હોય या અનેક તોપણ, તે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરી શકતો નથી.

અગ્નિ કોઈના દષ્ટિભેદ અથવા નિરૂપણુંમંદથી પાણી થઈ શકતું નથી; એવી રીતે તત્ત્વ પણ એકજ પ્રકારનું હોય, પરંતુ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય તો ત્યારે થઈ શકે છે કે, જ્યારે બધા વિદ્વાનોનાં તત્ત્વવિષયક નિદર્શનોને સારી રીતે હૃદયમાં ઉતારીને તેમાંથી યુક્તિસંગત અને યથાર્થ સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવામાં આવે.

એથી કરીને મેં વિભિન્ન સમ્પ્રદાયોનાં વિભિન્ન દષ્ટિકોણ-ગિંદુ વિભિન્ન વિચારપદ્ધતિ અને વિભિન્ન સિદ્ધાન્તો ઉત્તમ પ્રકારે જાણવાને માટે તેના પ્રૌઢ પ્રક્રિયાગ્રંથોનું (અનેક મુદ્રિત અને લગભગ ૪૦૦ અમુદ્રિત) અધ્યયન કર્યું. આ તુલનાત્મક અભ્યાસ (Comparative Study) થી મને એ જાણવાનું મળ્યું કે, પ્રત્યેક (સમ્પ્રદાયના પ્રકાણે પાંડિતોએ રચેલા પ્રખર પ્રકરણગ્રંથોમાં બીજા પક્ષને ખંડન કરવામાં અતિશય કુશળતા જણાઈ આવે છે. પરંતુ પોતાના સિદ્ધાન્તની પ્રતિષ્ઠાને સમયે તેમના પોતાના વિચારો શિથિલ થઈ જાય છે.

અનેક સ્થળોમાં કેવળ પોતાના સામ્પ્રદાયિક ગુરુ અથવા સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રના કથનોનેજ અંતિમ-સર્વમાન્ય નિર્ણય (તરીકે) સમજવામાં આવે છે. એથી કરીને વાસ્તવિક રીતે એવું થાય છે કે, પ્રત્યેક વાદી અન્ય સર્વ સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરે છે. (જે તેમ ન કરે તો પોતાના મતની પ્રતિષ્ઠા રહે નહિ અને અન્ય સર્વ દાગ પોતે પણ ખંડિત થાય છે.) અહીં એમ પણ સમજવું જોઈએ કે, દશ સિદ્ધાન્તવાદી છે, તે યથા પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પ્રત્યેક વાદી અન્ય નવ સિદ્ધાન્તવાદીઓનું ખંડન કરે છે અને તે નવની દ્વારા (પોતે) પણ ખંડિત થાય છે, પરંતુ એક અગિયારમી તટસ્થ વ્યક્તિ માટે તો તે દશ સિદ્ધાન્ત ખંડિત છે. પરંતુ જે આપણે આ પરસ્પર પ્રતિદ્વંદ્વી સિદ્ધાન્તોમાંથી પ્રત્યેકની સમાધાનના દૃષ્ટિયા પરીક્ષા કરીએ તો તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં પ્રતિદ્વંદ્વી દ્વારા પ્રદર્શિત હોવાના સિવાય અન્ય પણ અનેક દોષ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (જેવી રીતે આ ગ્રંથમાં અદ્વૈત વેદાન્તમતના ખંડનના પ્રસંગમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે.)

એવી રીતે સામ્પ્રદાયિક પક્ષપાત તથા ગૂંચવણભર્યા મનો-બળના પરિત્યાગ કરી જે આપણે સ્વતંત્ર નિરીક્ષક બની પ્રત્યેકની સરળતા અને ગંભીરતા પૂર્વક પરીક્ષા કરીએ તો એમાંથી એક પણ (એવો) દાર્શનીક સિદ્ધાન્ત નહિ મળે કે, જે નાના પ્રકારની યુક્તિવાળા દોષથી મુક્ત હોય (વિભિન્ન દાર્શનીક મતોમાં મૌલિક મૂળ ભેદ હોવાથી તથા પ્રત્યેક મત દોષવાળો હોવાથી તેમના સમન્વય થવો પણ સંભવિત નથી.)

હવે મારે માટે જે માર્ગ બુદ્ધિ રહ્યા. અગરતો હું કોઈ એવા સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરું કે જેના વિષયમાં મને ટુવનિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય કે આ સિદ્ધાન્ત કોઈ પ્રકારે પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી (વિચાર અથવા અનુભવદ્વારા) અથવા એકાએક એકદમ સમસ્ત સિદ્ધાન્તોનો પરિત્યાગ કરવો; એટલે કાં તો હું મારી વિવેક બુદ્ધિને છેતરીને કોઈ એવા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરું, જેને હું દોષયુક્ત અને

વિચારરહિત સમજી છે અથવા સાદસપૂર્વક સમજત મનેનો અસ્વી-
કાર કરીને મારી વિવેકબુદ્ધિને ખાતે દગા ન દઉં. વિચારશીલતા
અને સરજતા (તા) એમ બન્ને છે કે હું દ્વિતીય પક્ષને પ્રયત્ન
કરું. દાર્શનિક વિચારનો એક ઉદ્દેશ એ હોય છે કે, તે હોયયુક્ત સિદ્ધા-
ન્તોનો નિરરકાર કરતાં કરતાં નિર્દોષ સિદ્ધાન્તોમાં જેઠાઈ બનય
છે; પરંતુ જે સરજતા અને ઉત્સાહની સાથે યથાસાધ્ય પ્રયત્ન
કર્તા છતાં પણ એવો નિર્દોષ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત ન થતા હોય તો
મારે મારી તે અપ્રાપ્તિને [નિષ્ફળતાને] હુપાવતી નહિ
જેઠાઈ અને કેાઈ સિદ્ધાન્તવિશેષનેજ અન્તિમ માનીને
તેનો સ્વીકાર કરવાને માટે વ્યથ થવું નહિ જેઠાઈ.

અમારે માટે તો એજ હોવું જેઠાઈ છે. અમે ખોતાની નિષ્ક-
ળતાને એમજ જાણતી રાખીએ, જે સત્ય શોધનારને ઉચિત હોય.
ત્યારે આપણે દાર્શનિક વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ. ત્યારે આપણે
કદા સત્યથી વિમુખ થવું ન જેઠાઈએ. ભલે તેના માટે આપણને
મૃત્યુવાન પ્રતિભા પાડે તેવા રૂપરાગા પદાર્થોથી વચિત થવું પડે.
શ્રદ્ધા અતિ હિન પદાર્થ છે. જેઆપણને મત્ય પ્રતિ સહ જવાને માટે
સંકુચિત બનાવી દે છે.

કેાઈ પણ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો સ્વીકાર ન કરવાનો મારો આ
નિર્ણય વદિ મૂલતત્ત્વની પ્રાપ્તિની અસમર્થતા બતાવે છે. તથાપિ તેને
લીધે મારા હૃદયમાં કેાઈ પણ જાતનો વિવાદ અથવા અશાન્તિનો
ભાવ ઉત્પન્ન નથી થયો કેમકે હું એવી ચોકસ માન્યતા ધરાવું છું કે
પ્રત્યેક સરળ અને પલ્લવાત રહિત દાર્શનિક શોધનું આ અવસ્યમ્ભાવી
કળ છે. તત્ત્વવિષયક જેટલી પણ સામ્પ્રદાયિક ગૂંચવણ ઉપજાવે તેવી
પ્રાન્ત માન્યતાઓ છે તે બધાથી ખોતાના હૃદયને મુક્ત કરીને તથા વિચાર
બુદ્ધિના આ ચિર દુરાગ્રહની તે [માન્યતા જે] અદસ્ય પ્રપંચના મૂલમાં
તત્ત્વ વિષયક કેાઈને કેાઈ અખંડ અને સર્વસમ્મત સિદ્ધાન્તમાં ચોકસ
પ્રવેશ કરી શકે છે, તેનો પણ પરિત્યાગ કરીને અને આ જગત
સમસ્યાને; સમાધાન માટે અયોગ્ય માને તેવા રહસ્યવાળા સરળ

મનોભાવ ઉત્પન્ન થવાથી મારા દાર્શનિક વિચારો મારી સત્યશોધવાની સીમાને પહોંચ્યા ગયા છે અને હું મારા આ દાર્શનિક શોધના કળથી સર્વપ્રકારે સંતુષ્ટ થયો છું.

માનવ બુદ્ધિએ, તત્ત્વના વિષયમાં તર્કશાસ્ત્રીના મૌલિક નિયમાનુસાર આજ સુધી જેટલા પણ સંશયો ઉઠાવ્યા છે અથવા ઉઠાવી શકે છે (સત્ અસત્ સદસત્ સદસદ્વિવક્ષણ) એ જવાબોપસંહિત સિદ્ધ થવાથી અન્તમાં એ નિર્ણય કરવો પડશે કે, જગતરહસ્ય અમારા માટે રહસ્યજ રહિ ગયું! માનવબુદ્ધિમાં એવું સામર્થ્ય નથી કે, તેને ખુલ્લું કરી શકે. નિર્ણય અંતિમ રહ્યાને લીધે અને તેના પછીથી આગળ વિચાર કરવાને માટે અવસર ન રહ્યાથી વિચારબુદ્ધિને અદિગ્ત થામવાનું રહેશે. **યતો વાચા નિવર્તન્તે અપ્રાપ્યે મનસાસહઃ શ્રુતી. (ભા. ડ.)**

મારા આ ગ્રંથના પદ્ધતિથી પ્રાપ્ય દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોના પક્ષ અને વિપક્ષોને અજમાવી શકાય એટલા જે જે ગ્રંથો પ્રધાન બુદ્ધિત તર્ક છે, તેને જ્ઞાન થવાથી વિચારશીલ પાઠકોને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવામાં સહાયતા મળે તથા સંકુચિત સામ્પ્રદાયિકતાના અભાવ થઈ તેના હૃદયમાં પક્ષપાત રહિત ઉદારભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે જગતસમસ્યાને સમાધાનને માટે અંગ્રાજ્ય રહસ્યરૂપ સમગ્ર ધર્માન્વ લોકોની રૂઢતા દૂર થાય તથા દેશમાં ધાર્મિક કલદ દૂર થઈ લોક સંગઠિત ગની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્સાહિત થાય તથા પાઠકો કર્તવ્યાકર્તવ્ય વિષેના ભયદાયક સંસ્કારોથી મુક્ત થઈ લોકો પૂરપાર્થદ્વારા મનોગળ ધારણ કરતાં ભયરહિત અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળાં ગની શકે અને અમારી પરંપરાકપરાયણતાનો નાદ એણે થઈ દેશસેવારૂપ કાર્યમાં પ્રવ્રત્તિ અને ઉત્સાહ વધે એવો વિચાર કરી મેં આ ગ્રંથ રચવાનો પરિશ્રમ કર્યો છે અને ઉક્ત ઇચ્છેલું કળ ન પણ મળે તોપણ મેં દીર્ઘસમય પર્યંત સરળ હૃદયથી તત્ત્વની શોધમાં પ્રવ્રત્તી કરી જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેને વિચારશીલ, સત્યની શોધને ઇચ્છનારા પાઠકોની પાસે નિષ્કપટભાવે પ્રકટ કરવું-મૂકવું એજ આ ગ્રંથ રચવાનો ઉદ્દેશ છે.

ઉપસંહાર

હવે જે મહાપુન્ય આગળ ગતાવ્યું તેમ જગત છવ, અને ઈશ્વર વિંચે ચર્ચા કરતાં જગતના મૂળ કારણનું સ્વરૂપ નિર્ણય કરી શકાય તેવું નથી એમ ગતાવ્યું છે. તેથી વ્યક્તિગત સુખ અને શાંતિ માટે શું કર્તવ્ય છે તે નીચે પ્રમાણે ગતાવ્યું છે. ભા. ૬.

હવે વ્યક્તિગત સુખ અને શાંતિ માટે આપણું શું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ એ ઉપર વિચાર કરીએ. અહીં પહેલાં એ પ્રશ્ન થશે કે આપણી અશાંતિ અને દુઃખનું મૂળ કારણ શું છે? તેના ઉત્તર મિત્ર મિત્ર શાસ્ત્રકારોએ મિત્ર મિત્ર પ્રકારે આપ્યા છે, (ઉપાસક સમ્પ્રદાયના લોકો ઈશ્વરમાં ભક્તિ-આસ્થા ન રાખવાના કારણે આપણને દુઃખ પડે છે તેમ જણાવે છે.) પ્રકૃતિ-પુરુષવાદી ઓળખ અને પાતંજલિના આત્મા અને અનાત્માનું પૃથક્ પૃથક્ ઓળખાણ થતું નથી તેથી દુઃખ થાય છે, તેમ જણાવ્યું છે. વેદાન્તી લોકોને બ્રહ્મને ઝાણી ન શકવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જણાવે છે. આ પ્રકારે સર્વ શાસ્ત્રકારોએ પાતપોતાના કલ્પિત તત્ત્વવિષયક સિદ્ધાંત અનુસાર દુઃખના મૂળ કારણનો નિર્ણય જણાવ્યો છે; પરંતુ જ્યારે તેમના તત્ત્વવિષયક યથા સિદ્ધાન્તો કોપાલકલ્પિત અને પ્રમાણ-હિન સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તત્ત્વને પ્રમાણ માનીનેજ કાર્ય કરવાવાળા આપણને તેમનો ગ્રાહ પણ નિર્ણય ગળે ચિતરતો નથી.

પહેલાં જ્યારે જાણ્યું કે મૂળનામના સ્વરૂપનો નિર્ણયજર થઈ શકતો નથી, તો તેનું ધ્યાન કે ભજન કંઈ પણ કરી શકાતું નથી; તો પછી તે સિદ્ધાન્તોને માની તેની પ્રાપ્તિ અથવા દુઃખનિવૃત્તિની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; કારણ કે મનરૂપ ધર્મ રજાથી ધર્મનો અત્યંત વિનાશ નથી થઈ શકતો. સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું તે

એક સરળ હૃદયવાળા સાધકને માટે કહિન છે. જામ કરીને આપણે ત્યારે જાણીએ છીએ કે એવાં બીજાં સાધનો મળી શકે છે કે જેમાં આપણને કાંઈ પણ અંતઃકરણ વિરુદ્ધ કલ્પનાનો આશ્રય લેવા પડતો નથી અથવા તો કાંઈ ક્ષેત્રપૂર્ણ ભાવનાને અનુરૂપ થવું પડતું નથી. એવી રીતે નૈતિકનિયમ (moral law) અથવા (universal) કર્મનિયમ પણ પ્રમાણસહિત સિદ્ધ ન થવાથી તેના પારતોક્ષિક ફક્તી આશા રાખી સાધનામાં પરાયણ નથી થઈ શકતા એટલા માટેજ પરત્સોક્ષી આશા છોડીને જે સાધનોનું કળા આપણા અનુભવરાજ્યની અંદરજ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તેનાજ આધાર ઉપર ત્યાંસુધી થઈ શકે ત્યાંસુધી નિર્દોષ અને વિવાદરહિત સાધના (કર્તવ્ય) કરી કરીએ કે જેમાં આપણી વિચાર બુદ્ધિને સંદેહ થવાનો કોઈ અવસર આવેજ નહિ તથા જેનો અભ્યાસ પણ અધ્યાય પ્રકારના સાધકો સરળતાપૂર્વક કરે.

અહીં સાધના (કર્તવ્ય) વિષે હું માત્ર દષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ કરવાની ફરજ સમજું છું કે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ રાખીને પણ એક સરળહૃદયી સાધક મૂર્તિ યા ઈશ્વરપ્રાર્થના દ્વારા લાભ કેમ મેળવી શકતો નથી ?

જે સાધક પોતાની અન્વયપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા વિશ્વાસના ત્યાગ કરી સરળહૃદયથી નિષ્પક્ષપણે વિચાર કરે તો જરૂર લાગશે કે મૂર્તિમાં અમને કોઈપણ ગુણ યા ધર્મ જણાતો નથી કે જેના આધાર પર તે તેને ઈશ્વર રૂપ માને. કોઈ એ પ્રકારે જે તેને ઈશ્વરરૂપ માનીને તેની પ્રાર્થના કરે તોપણ તે પ્રાર્થના ખરા સ્વરૂપે ઈશ્વરની નથી થઈ શકતી. ભલે પછી તે પ્રાર્થના કોંચા સ્વરથી કરવામાં આવી હોય કે મનમાંજ યોગવામાં આવી હોય. કેમકે ગન્ને સ્થિતિમાં એમ માનવામાં આવે છે કે, ભગવાન ઇન્દ્રિયાની સામે બિરાજમાન છે અને અમારી પ્રાર્થના સાંભળી રહ્યા છે, પરંતુ ભગવાન વાસ્તવિક રીતે જ્યાં છે(જે કે હૃદયસુધી તેમના અવરૂપનો અને અસ્તિત્વનો નિર્ણય

નથી થઈ શકતો) તે અનુસાર તે એક દૃશ્ય પદાર્થના રૂપમાં કોઈ પણ કાળ કે સ્થળમાં સ્થિર થઈ શકતું નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ દેશ-કાળથી પર વસ્તુ મનાય છે, કે જેને આપણે આ દૃશ્યમાન જગતનું મૂળ કારણ સમજીએ છીએ.

જ્યારે અમારી વિચારબુદ્ધિ તેમને સર્વવ્યાપક અને અચિન્ત્ય સમજે છે, તો પ્રાર્થનાસમયે જે દૃશ્યપદાર્થના રૂપમાં અમારું ચિન્તન થતી જાય તેને ભગવાન નહિ કહી શકાય. તેથી તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ નથી કિન્તુ તેના વિરોધી સ્વરૂપની અથવા ખોટાના 'પ્રાઈવેટ' ભગવાનની પ્રાર્થના છે. જેનો યથાર્થ ભગવાનની સાથે સંબંધ નથી. ભગવાનનું નામ તો આપણા સમાજમાં એક કલ્પિત સંકેતમાત્ર છે. માતાપિતા બાઈ-પંડુથી રહિત એવા ભગવાનનું નામસ્મરણ સંભવરહિત નથી દેશકાલથી રહિત વસ્તુની વ્યાવહારિક સંજ્ઞા પણ સંભવરહિત છે. જે કંઈ તેમના નામની કલ્પના કરવામાં આવે છે તેનો ભગવાનના નામની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આપણા ભગવદ્ વિનું ધ્યાન, આત્મા વિવેક વિવેક અને બ્રહ્મવિવેક નિર્દિષ્ટામનનો નામની સાથે કોઈ સંબંધ નથી કિન્તુ તે આપણી કલ્પનાનો પડછાયો છે. એવું જાણવા પછી એક સરળહૃદયી સાધક એવી સાધના-પ્રાર્થના કેવી રીતે કરે તે સમજતું નથી ! એટલા માટેજ નિષ્કપટ વિચારશીલ હૃદયવાળા સાધકો માટે હાથરતી પ્રાર્થના, ધ્યાન, ભજન વિગેરે તથિ થઈ શકવાથી તે હૃદય-ભાવના દ્વારા ખોટાનાં દુઃખની નિવૃત્તિ કરી શકતા નથી.

હૃદયભજન અને કર્મનિયમનું 'ધર્મ'—'કર્તવ્ય'ના રૂપમાં પાલન કરી શકવાથી પણ કોઈ સાધકને સંયમ અને સદાચાર પાળવામાં વિરોધ આવતો નથી. પરંતુ તેને મૃત્યુ પછી કોઈ દેવતા પ્રાપ્તિ હોમથી અથવા જગતના રક્ષક (મનાયતા) નૈતિક નિયમના રૂપે શ્રદ્ધા કરી શકાય નહિ. સમાજની સુવ્યવસ્થાને માટે અને લોકોની માનસિક સ્વચ્છતા માટે અશિક્ષિત લોકોમાં જ્યારે આવી નિતીનો

પ્રત્યાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ માર્ગમાં પરાયણ કરવાવાળાને ભય (તર્ક) અને સ્વર્ગ મળવાનું પ્રસોભન આપવામાં આવે છે. પરંતુ આનાથી જે નુકસાન થાય છે, તે કોઇનાથી છૂપું રહે તેમ નથી. સ્વર્ગના લોભમાં લોભ વળું કરીને આ લોકની ઉન્નતિથી વિમુખ થઈ જાય છે. જેથી દેશ પરાધીન થઈ જાય છે. અને તેનું દુઃખ-દરિદ્રતા સમસ્ત દેશને ભોગવવું પડે છે.

દુઃખી અને દરિદ્ર વ્યક્તિના ચિત્તની સ્વચ્છતા ધણી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ આવી શકતી નથી. તેથી ભય અને પ્રસોભનપૂર્વક ઉપદેશ કરવાથી તે નીતી કે જે શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા-શાંતિ આપનારી છે; છતાં કોઈની નાશક બની જાય છે. એટલા માટે જ નીતિના ઉપદેશનું પરલોકના મોહથી કે લોભથી પાલન કરવું નહિ જોઈએ અને સાધનાના અભ્યાસ પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ગણવેા ન જોઈએ. નીતિના નિયમાને વિશ્વ-નિયમ માનવાથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે “ મેં મારા કર્તવ્યનું પાલન કર્યું નથી. એટલા માટે હવે હું અધોગતિને પામીશ ” અથવા “ મેં ધ્યાનાભ્યાસ નથી કર્યો એટલા માટે જન્મ-મરણના ચક્રરમાંથી મારો છુટકારો નહિ થાય. ” इत्यादि ભયદાયક કલ્પનાઓના ચિત્તફલ ત્યાગ કરી સામાજિક વ્યવસ્થા અને પોતાની સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી તેનું પાલન કરવું જોઈએ.

પ્રાચીન રીતિથી (નીતિ દૃષ્ટિથી) દુઃખના મૂળ કારણોનો નિર્ણય નહિ કરીને પોતાના અનુભવ અનુસાર દુઃખનું વિવેચન કરવાથી આપણને એમ સમજાય છે કે, આપણાં દુઃખોનાં આમ ત્રણ કારણ છે:

- (૧) પ્રકૃતિના નિયમ.
- (૨) રાજનૈતિક નિયમ અને
- (૩) આપણી અજ્ઞાનતા અથવા હૃદયની દુર્ગતતા. એમાંથી પ્રથમ પ્રાકૃતિક નિયમોનું આપણને જ્ઞાન નથી. આપણાં કર્મોનાં તે જ

પર પ્રભાવ પડે છે તેની આપણને ખબર નથી. જે પ્રભાવ પડતો હશે તેાપણ ક્યાં આપણાં કર્મો પ્રકૃતિથી અનુકૂળ છે કે પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂળ છે; તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધન અમારી પાસે નથી, તથા તે પ્રકૃતિહત્ત દુઃખ (ભૂકંપ-અનાવૃષ્ટિ-અતિવૃષ્ટિ-હિમ આદિ) નિવૃત્ત થઈ શકે કે નહિ હત્યાદિ વિષયોમાં અમે ગિત્તકૂલ અજ્ઞાણ છીએ. એટલા માટેજ પ્રાકૃતિક દુઃખોને દૂર કરવાને માટે આપણે કોઈ પ્રકારની સાધનાનું કાર્ય નથી કરી શક્તા તે મેં કર્તવ્યવિધિના પ્રથમ પ્રકરણમાં (તત્ત્વદષ્ટિ) બીજી પ્રકારે બતાવ્યું છે.

(૨) ત્રીજું રાજનૈતિક નિયમોથી જે આપણે દુઃખી થઈ ગયા છીએ તેા ગયા દેશવાસીઓએ સંગઠિત થઈ તેને પોતાને અનુકૂળ થા સ્વાધીન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તથા આ માર્ગમાં જે વિધિ (ધાર્મિક કલ્પ આદિ) છે તેને દૂર કરીને રાજનૈતિક નિયમોથી થતા દુઃખ (દરિદ્રતા, પરાધીનતા આદિ) થી મુક્ત થવું જોઈએ.

હવે દુઃખનું ત્રીજું કારણ અંત તેને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવવામાં આવે છે.

(૩) વિચાર કરવાથી મને એમ લાગે છે કે, જ્યારે અમારા હૃદયમાં દુર્ગતિ આવે છે ત્યારે આપણે પોતાને દુઃખી માનીએ છીએ. બ્યવહારમાં પોતાને અનુકૂળ થાય તેવા વાણા પ્રપત્નો કરતાં છતાં અનેક પ્રતિકૂળ ઘટનાઓના સામનો કરવો પડે છે. કેટલીક તો બનાવટી-ખોટી ઘટનાઓ ઉપરિચિત થઈ હૃદયમાં દુર્ગતિ લાવે છે. બહારની ઘટનાઓ કોમી થાય તેમાં આપણું કંઈ ચાલી શકે નહિ. આપણે તો કેવળ આપણા મનના સ્વામી છીએ, કે જે મનની દુર્ગતિ જ આપણા દુઃખનું કારણ છે.

એટલા માટે હવે અમે પોતાના મનને સ્થિર કરી આ દુર્ગતિ પોતાને દૂર કરવાની રીત જણાવીએ છીએ. દુઃખ આવવાનો ભાસ

થાય તે પહેલાંજ મનમાં એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે
 “ હવે ભવિષ્યમાં ગમે તેટલી વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો
 પડશે તોપણ હું મારા મનની સ્થિરતા જાળવી રાખીશ.”
 બહારની પ્રતિકૂળતાઓ મને લેશમાત્ર પણ ડગાવી શકશે નહિ. માત્ર તે
 કદાચ મારા શરીરને અસ્વસ્થ કરી નાખશે, તોપણ તે સ્થિતિને સુખ
 કે દુઃખ માનવું તે મારી ઇચ્છાની વસ્તુ છે.

પછીથી જ્યારે કોઈ એવોજ બનાવ બની જાય છે, કે મન
 અત્યંત વ્યથ થઈ જાય ત્યારે મનને ફરીથી દૃઢ કરવું જોઈએ કે:
 ‘હું મન ! તું વ્યથ શા માટે દુઃખી થાય છે. મનમાં કુબળતા આવી
 એટલે તું દુઃખી થાય છે, સ્વસ્થતા આવે છે એટલે શાંત થાય છે;
 તો શા માટે વ્યર્થ કલેશ કરે છે ? માનસિક તરંગો ઉપર શા માટે
 આધાર રાખે છે ?’

એવે પ્રકારે મનને બોધ આપી ફરીથી મન દૃઢ કરવાની
 પ્રતિજ્ઞા કરવી. દુઃખને ભૂતી બંધનું એજ માત્ર દુઃખ નિર્મૂળ કરવાનો
 ઉપાય છે. તેને માટે મનને યોગ્ય કાર્યમાં પરોવવાથી હીકલીક સુધા-
 યતા મળી રહે છે. જે કે રવાભાવિક દુર્બળતા વારંવાર ઝાવવાની
 પણ એક આદત-ટંચ પડી જાય છે. તેને કાઢવી કષ્ટસાધ્ય છે પરંતુ
 અસાધ્ય તો નથીજ.

જ્યારે મન અત્યંત ચંચળ થઈ દુઃખી થવા લાગે છે, ત્યારે
 યથાશક્તિ ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઈએ અને જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં
 સુધી તેને-મનને બોધ આપવો જોઈએ કે. ચંચળતા પાતેજ દુઃખકર
 વસ્તુ નથી. પરંતુ તેમા દુઃખને જોવાની તૃત્તિજ દુઃખદાયી છે; જેમકે
 બાળક સર્વદા અત્યંત ચંચળ રહે છે; પરંતુ તે તે પ્રકારની ચંચ-
 લતામાં દુઃખબુદ્ધિ માનતો નથી, તેમજ પોતાને દુઃખી પણ
 માનતો નથી. તેવી રીતે આપણે પણ મનોબળ કેળવેને દુઃખ-
 બુદ્ધિને નિવારવી જોઈએ.

જેને માટે (મૂલનત્તા) (અત્મ, ઈશ્વર યા આત્મા) ના કોઈ પણ નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં વિશ્વાસ કરવો કઠણ છે. અથવા વિશ્વાસ કરીને પણ જે વિચાર દ્વારા તે સિદ્ધાન્તમાં પહોંચ્યા પછી તત્ત્વનું ધ્યાન કોઈ પ્રકારે પણ થવું સંભવિત નથી; પરંતુ પછીથી પણ જે પોતાના જીવનમાં મનના વિદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોને દૂર કરવાને માટે ધ્યાનાભ્યાસમાં રૂચી રાખે છે, તેને માટે શૂન્યધ્યાન ઉપયોગી છે. (શૂન્યધ્યાન અર્થાત્ નિરાકરમયન ધ્યાન) સાતમ્યન ધ્યાનસમયે ચિત્તમાં એ પ્રકારના પ્રયત્ન થાય છે. એક તો ધ્યેયમાં મનને પરાંવડું અને ખીજન જુદા વિષયોમાં મનને નોકવું. પરંતુ શૂન્યધ્યાનમાં કેવળ ખીજન પ્રકારનોજ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. (અર્થાત્ ચિત્તનું નિર્વિષય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં શાંત અને શૂન્યભાવમાં સ્થિર રહેવાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેથી ચિત્ત ક્રમશઃ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ થતું જાય છે તથા અંતમાં વિષયોમાં ચિત્ત લાગવાની શક્તિ સર્વથા નષ્ટ થઈ કેવળ શૂન્ય ભાવનો સૂક્ષ્મ અનુભવ રહે છે. ત્યારબાદ નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે.) પરંતુ તેથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. એક તો તેનો યોગ્ય અધિકારી કોઈ વિરક્ત દોષ છે તે જે દોષ તોપણ તેના માટે પર [શૂન્યધ્યાન] અસાધ્ય નહિ પરંતુ કષ્ટસાધ્યતો જરૂર દોષ છે, અને તેનાથી અકર્મણ્યતા અને આત્મરચની વૃદ્ધિ થવાનો ભય રહે છે.

ઉક્ત ભાવના કેવળ કલ્પનાથી અતિરિક્ત વસ્તુતત્ત્વની સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતી નથી. એટલા માટેજ એવી ભાવનાનું કોઈ ફળ [નિર્વાણ] મૃત્યુ પછીથી પ્રાપ્ત થશે એવું અનુમાન કરી શકાય નહિ. તેથી એવા કલ્પિત ફળની પ્રાપ્તિના લાભમાં દેશસેવા અને લોકોપકારમાં અતિથન રહેવું એ ઉચિત નથી.

કેટલાક માણસો મનની મહિમતાના કારણે દુઃખી રહ્યા કરે છે. તે પર તેઓએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, મહિમતા કોને કહે-

વાય ? જ્યારે વિચાર કરવાથી મત્તિનતાની ધારણા દેશ, કાળ, પાત્ર અને અવસ્થાના ભેદથી પરિવર્તનશીલ માત્રમ પડે છે ત્યારે મત્તિનતા કોઈ પદાર્થનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ છે એવું ચોક્કસ થઈ શકતું નથી; જેથી જેને યાગપણથીજ જેવી શિક્ષા મળેલી છે તે તે અનુસારજ કોઈ ક્રિયા અથવા વાસનાને મત્તિન અને કોઈને શુદ્ધ માનીને યુખી દુઃખી રહ્યા કરે છે. જ્યારે આપણે કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને પાપ અથવા પુણ્યને સિદ્ધ કરી શકતા નથી અને સામાજિક રીતિ-નીતિ અનુસાર પાપપુણ્યની ધારણાને કલ્પિત માનતા નથી ત્યારે તેને પ્રાકૃતિક અને સ્વભાવસિદ્ધ માની તેમાં પાપબુદ્ધિનું આરોપણ કરીને પાતે પોતાનો વ્યર્થ મત્તિન માનવું નહિ જોઈએ.

યદ્યપિ તે સત્ય છે કે સમાજમાં રહીને સામાજિક નિયમોનું [પાપ-પુણ્ય વિચારનું] ઉદ્ભવન કરવાથી નાના પ્રકારની અસુવિધાઓ થાય છે. જેથી સમાજતંત્રના બંધનને અવશ્ય માનવું જોઈએ; પરંતુ અહીં સામાજિક દૃષ્ટિથી સમાધાનના કરતાં નથી. તેથી મારું વક્તવ્ય તે લોકો માટે છે કે, જેઓ પાતે પોતાને ખોટી રીતે પાપી માની દુઃખી થાય છે. કેટલાક લોકો કે જેઓ કોઈ કાર્યથી કે કોઈ વસ્તુના સ્મરણને પાપ માની દુઃખી થાય છે. તે એના દુઃખનું ઉક્ત પ્રકારે સમાધાન થઈ શકે.

આવા દૃઢ સંસ્કારનું એવું ફળ પ્રાપ્ત થાય કે, જીવનભરમાં કદી કોઈ કશંકા નહિ રહેવા પામે; અર્થાત્ ગમે તેટલી ચિંતા આવે તોપણ આપણે તે સ્થિતિમાં કુશબ્દ નહિ લગાડવો જોઈએ.

આ પ્રકારે પોતાનાં કર્મોમાં “ક” એવી બુદ્ધિ માની તે કાર્ય નહિ થવાથી પારતોટીક ફળ પણ ફળ મળશે એમ માની ખોટો ડર રાખવો ન જોઈએ; કેમકે કોઈ વિશેષ કર્મને લેવા કોઈ કર્મ સાથે સંબંધ હોય તેવો એવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

એટલા માટેજ યથા ભય રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. સાનંદ
જે છે કે, ધાર્મિક વિચારવાળા કોઈ જે વાળું કરીને પોતે પોતાને
મહિતલિન પુણ્યલિન માની આત્મવંચના કરી દુઃખી થાય છે.
તેઓ ઉક્ત વિચારોને દઢ કરે તો યથા કાર્યનિક દુઃખથી દુઃખી
રતા અચરો.

આવી રીતે મેં દર્શાવેલા વિચારોનું પાલન કરવાથી નથી
તકને કોઈ નૈતિક સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ જવાનું કે નથી કોઈને આમ્પ્રદાયિક
સિદ્ધાન્તો છોડવાનું રહેતું કે નથી તે પ્રમાણે આજવામાં અમમર્થ
ઈ ખેદ પામવાનું રહેતું. જેમ અન્ય ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ન પળા-
વાથી જે ક્ષાભ પામવાપણું રહે છે તેમ (જે કે તે સિદ્ધાન્તો પણ
છપણુ રીતે મનને વિશ્રામ આપનારા હોતા નથી અને તેનું
મપાલન પણ સાધારણ મનુષ્યની દુર્ગતિતાને લીધેજ થયું હોય
(તોપણ).

મેં મારા આ અંથમાં એવું જણાવ્યું છે કે મૂળતત્ત્વનું
વચ્ચ શું છે, તેનો નિર્ણય હજી સુધી થયો નથી. તેનું વચ્ચ
મેં તે હોય; પરંતુ એટલો નિર્ણય અવશ્ય કરે જકાય છે કે
પાપણા જ્ઞાન અથવા ભજનના તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એટલા
માટે સાધનાનું પાલન ન થઈ શકવાથી તેના પર શોક કરવો ઉચિત નથી.

ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં અધર્મના કલ્પનાથી જે માનસિક કલેશ
જાય છે તેનો ઉપાય ગતાગો છે. પરંતુ આ સંસારમાં એવા
જન પણ અનેક પ્રસંગ આવે છે, કે જ્યારે મનુષ્ય પોતેજ પોતાના
કેશનું કારણ બને છે. એવા પ્રસંગોમાં તેનું કારણ શોધી કાઢી
તી પ્રતિક્રિયા કરવી જોઈએ. વાળું કરી જે કોઈ અસંયમી અને
રાચારી હોય છે, તેઓજ શારીરિક અને માનસિક રોગના ભોગ
તેણાં માલમ પડે છે. એવા પ્રસંગોમાં સંયમ અને સદાચારથી
મ લેવું જોઈએ. મનોબળ માટે સંયમ રાખવો જરૂરી છે, અસં-
મી મનુષ્યને સર્વત્ર પરિસ્થિતિના દાસ બનવું પડે છે. પ્રત્યેક

પ્રતિકૃત ચટનાને જોઈ તેની છાયા મનમાં અવશ્ય પડે છે અને મન દુઃખનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવા પ્રસંગોમાં જો સંયમ કે શતેન્દ્રિયતાનો અભ્યાસ પહેલાંથી કેળવ્યો હોય તો મન ધૈર્ય ધારણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ ધીરતાનો સ્વભાવ તેજ મનોગ્ન જો કે જેતાથી પ્રભેદ પામી મન શાન્તિ રાખી શકે છે. ક્રોધ ક્રોધે ક્રોધે પ્રતિપક્ષભાવના [વિરોધીભાવના] થી પણ કામ લેતું પડે છે. જેવી રીતે ક્ષમાના સંસ્કારથી ક્રોધસ્વભાવ નરમ થતો જાય છે. દ્રવ્ય અને લિંગના ભાવ વિશ્વપ્રેમ અને સદાનુભૂતિની ભાવના કેળવવાથી નાશ પામે છે. ઇર્ષ્યા અને સ્વાર્થનો વિરોધી ભાવ ઉદા-ગતા અને સ્વાર્થની સમાનતાથી દૂર થાય છે. તથા મનનો ક્લેશ યુક્ત વિલિપ્ત સ્વભાવ સ્થિરતા અને ધીરતાદ્વારા શાન્ત થઈ શકે છે. ક્રોધ વ્યક્તિમાં આપણી આશક્તિ હોવાથી તેનું રમરણ વારંવાર થાય છે, પરંતુ તે પણ ભૂતનું જરૂરનું છે.

ઉક્ત પ્રકારે મનને શિક્ષિત ન કરી જો કેવળ અવસ્થાના દામ યતી જીવન વ્યતીત કરવાનું રહે તો મનની સ્વસ્થતા કદી આવી શકવાની નથી.

દુઃખરૂપ રોગનું નિદાન-કારણને જાણી તેની યુક્ત પ્રકારે ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ અને યીજન અવળા ઉપાયો લેવામાં આવે તો દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ શકશે નહિ.

ખોતાના ઉપર આવી પડેલા દુઃખના કારણ પર વિચાર ન કરતાં લોકો વ્યર્થ અર્થ તર્કિ ભટકે અને જુદા જુદા ધાર્મિક સમ્પ્રદાયના સ્વાર્થાન્ધ વ્યક્તિઓની કુશિક્ષામાં અંધ વિશ્વાસ રાખી નાના પ્રકારના કલ્પનામુલક ક્રિયાકાંડોમાં ખોતાનો સમય ગુમાવે છે, જેથી દુઃખ દૂર થવાનું તો એક યાગ્યુએજ રહી જાય છે પરંતુ તે ક્રિયાના કલ્પિત સેવેલા ફળની આશાનુજ્ઞામાં ગોથા ખાતાં આ બોકમાં જે પુરુષાર્થથી ઉન્નતિ મેળવવાની છે તે પણ ન કરતાં શિવદું ખોતાના દુઃખમાં વધારો કરે છે.

હૃદય અને પરજોકને માની ધાર્મિક સાધના (પ્રાર્થનાદિ) માં પ્રવૃત્ત થવાથી થોડા સમય માટે દુઃખની નિવૃત્તિ જરૂર થાય છે; પરંતુ વિરોધી ભાવનાનો અભ્યાસ યજવાન નહિ હોવાથી થોડાજ સમયમાં દુઃખ આવીને ઘેરી લે છે અને મનને દીન દુઃખી બનાવી દે છે.

જે સમયે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તે સમયે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય અને તેની હયાઆદિ ભાવ આવી સાધકના હૃદયમાં સ્થાન મેળવે છે જેથી તે બીજા પ્રતિકૂળ વિચારોથી થોડા સમય માટે દૂર થઈ પોતે પોતાની ગતને શાન્ત અને સુખી માને છે.

પરંતુ આ સમય મનની દુર્ગતિને દૂર કરવાને માટે કોઈ વિરોધી ભાવનાના-સંસ્કાર દૃઢ થવાનો સમય મળતો નથી, જેથી એવું પરિણામ આવે છે કે, ત્યાંસુધી પ્રાર્થનામાં મન લાગ્યું રહે છે ત્યાંસુધી તે સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે છે; પરંતુ પરિણામે મનમાં તે સ્વસ્થતાની સ્મૃતિ સિવાય વિશેષ પરિવર્તનનો અનુભવ થતો નથી. તેથી એમ થાય છે કે, ત્યારે ફરીથી કોઈ દુઃખ આવી હૃદયમાં અધિકાર જમાવે છે ત્યારે તેને દૂર કરવાનો ઉપાય મળતો નથી.

એટલા માટેજ પ્રાર્થનામાં મનોમજની વૃદ્ધિના ઉપયોગી વિચાર માટે અવકાશ ન હોવાથી મનની દુર્ગતિના જેવી ને તેવીજ રહે છે અને દાસતા, બાવુક્તા તથા બીજાને ભરોસે પડી રહેવાની આદત વધવાનો સંભવ રહે છે. તેથી સ્વાવલમ્બન અને પુરુષાર્થની દાનિ થઈ હૃદયની દુર્ગતિ અધિક વધી જાય છે અને અધિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

એટલા માટેજ જે પ્રાર્થનાનો ત્યાગ કરી કેવળ મનને શાંત અપવામાં આવે તો મન ધૈર્ય અને ઉપેક્ષા આદિથી સમયને સમ્પન્ન થઈ ક્રમશઃ અધિકાધિક સદ્ગુણો ગતવું રહે છે.

આ પ્રકારે મનોમજની વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરતા રહેવાથી દુઃખની નિર્ગતિનો અનુભવ થોડો થતો જાય છે અને પહેલી વારની અપેક્ષા બીજીવાર, બીજી વારની અપેક્ષા ત્રીજીવાર, મજની વૃદ્ધિ અને દુર્ગતિ ઓછી થતી જતાં ધૈર્ય અને ઉપેક્ષાભાવ મનના સ્વાભાવિક ધર્મની માફક થઈ જાય છે. મનની આ ચિકિત્સા કેવળ પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખવાથીજ થાય છે. તેમાં ગુરુની જરૂર રહેતી નથી અને નથી કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ કે સમ્પ્રદાયમાં પ્રેમ રાખવો પડતો કે જેથી અન્ય સમ્પ્રદાયોનો વિરોધ કરવો પડે કે જેથી ઝઘડા પડવાની સંભાવના રહ્યા કરે.

કોઈ એક વ્યક્તિને એટલા પ્રસોભન માટે માનવી પડે છે કે તેણે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેથી તે અમને ઉપદેશ કરશે;

પરંતુ તત્ત્વના વિષયમાં વિચાર કરવાથી આપણને એમ માનિત થાય છે કે, તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારદ્વારા નિશ્ચિત કરી શકાય એમ નથી તથા તેનો સાક્ષાત્કાર પણ થઈ શકે તેમ નથી. જે કોઈ તત્ત્વના નામે સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે તે આપણી ભાવના દ્વારા છે કે જેનો મૂળતત્ત્વની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એટલા માટે ગુરુમહારાજ તત્ત્વના વિષયમાં જે કોઈ કહેશે તે વિચારરહિત તથા ખોતાના સામ્પ્રદાયિક સંસ્કાર અનુસાર તત્ત્વનું કલ્પિતસ્વરૂપ માત્ર હશે. પરિણામે ગુરુનું ગુરુપણું પણ રહેશે નહિ. જે ગુરુમહારાજ સંમોહન વિદ્યા (Hypnotism) mesmerism માં કુશળ હશે તો તે સંમોહક (Hypnotic suggestion) દ્વારા શિષ્યને થોડા સમય માટે બુદ્ધાવી નાખશે, એથી શિષ્યનું કોઈ ભલું થશે નહિ; પરંતુ નુકસાનજનક થશે. સ્વાભાવિક રીતે ધીરે ધીરે સ્વયં મનને પ્રમેાધ દેતાં દેતાં ચિત્તને ધૈર્યશીલ અને શાંત બનાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં અકરમાત્ કોઈ પ્રયોગનો ચિત્ત ઉપર પ્રભાવ પાડવાથી ચિત્ત અતિશય દુર્બળ થઈ જાય છે. જેથી મનુષ્યની સ્વાયત્તંત્ર્યની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે.

મૂળતત્ત્વ નિરૂપણ યોગ્યજ નથી એટલા માટે તત્ત્વને માની જેટલા પણ ધાર્મિક સમ્પ્રદાય સ્થપાયા ત્યાં દ્વારા છે તે બધા અધવિશ્વાસ અને અધશ્રદ્ધાનાં ફળ છે.

એ પ્રકારે વારંવાર મનને પ્રમેાધ દેતા રહેવાથી મનની સ્વસ્થતા સ્થિર થતી જાય છે અને જીવનનાં બધાં બધાં દુઃખો ઓછાં થતાં જાય છે. આવો આ જીવનનો સર્વરૂપ સાર અથવા પુરુષાર્થ છે. આગળ મૃત્યુની પછી શું થશે તે પ્રત્યક્ષ જાણવાનું થતું ન હોવાથી ખોતાના જીવનના કોઈ કર્મના ફળ રૂપે તેનું અનુમાન કરી શકાતું નથી કર્મના નિયમ અનુસાર ગતિ થશે તે પણ સામાન્યતઃ અનુમાન કરી શકાય નહિ. આપણે આ વ્યક્ત જગતના જ્ઞાત નિયમોના આધાર પર અવ્યક્ત નિયમોનું અનુમાન યાંધી શકીએ નહિ. આપણે તો કેવળ એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, કેટલાં કાર્યનું સંગઠન હોવામાં કોઈક દસ્ય અને કોઈક અદસ્ય કારણ હોય છે.

પ્રત્યેક કાર્યનું સંગઠન થવામાં કેટલાંક કારણો સલાયક હોય છે અને તેનું કયા નિયમોથી નિયમન થાય છે ઇત્યાદિ વિષયોના જ્ઞાન વગર આપણે કોઈ વ્યક્તિના સુખદુઃખના કારણને (પૂણ્ય-પાપ)

પાપ રૂપે) માની શકાએ નહિ. એટલા માટે આપણે ક્યાંથી આવ્યા? કેમ આવ્યા? અને ક્યાં જઈશું? હત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણે જાણતાજ નથી. કેવળ એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, અમે એક એવા જગતમાં આવ્યા છીએ કે, જેના મૂલ સ્વરૂપનું અમારા વાસ્તવ સ્વરૂપનું અને આ જેના સંબંધનું અમારા આ જીવનના ઉદ્દેશ અને અંતિમ ગતિ આદિ વિષયોનું અમને કંઈ પણ જાન નથી. કેવળ એટલુંજ જાન છે કે, અમને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે અને જે તેને નિવૃત્ત કરવું હોય તો એક માત્ર મનોવ્રતનું શરણ લેવું એજ ઇષ્ટ છે. મનને વારંવાર પ્રમેધ આપી ધૈર્ય અને સમયાનુસાર ઉપેક્ષાભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જગતની આ રંગભૂમિ ઉપર આપી જ્યારે પાઠ ભજવવાનોજ છે, ત્યારે શા માટે અને ત્યાં સુધી સારી રીતે ન ભજવવો? વૃથા શા માટે દુઃખનું આલિંગન કરવું ?

મનઃષ્વ મનુષ્યાણામ્ કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ (ભા ૩:)

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે નિર્વિધન થઈ સુખપૂર્વક ત્યારે રહી શકાય છે કે જ્યાં સુધી આપણું વ્યાવહારિક જીવન તેને અનુકૂળ હોય, દેશ સ્વાધીન હોય, સમાજ પણ અનુકૂળ હોય શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને વ્યાવહારિક જીવન પૂર્ણ સુવ્યવસ્થિત હોય. જે દેશ પરાધીન હોય અને અમારું આચરણ સમાજને પ્રતિકૂળ (દુરાચારપૂર્ણ) હોય તો સુખપૂર્વક રહેવામાં વિઘ્ન આવે છે. એટલા માટેજ દેશના પ્રતિ જે આપણું કર્તવ્ય (સદાચાર) છે, તેનું પાલન કરતાં સુખપૂર્વક આ જગતની રંગભૂમિ ઉપર પાઠ ભજવવો જોઈએ ઈતી શુભમ્.

सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु सर्वे सन्तु निरामया।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात्॥

(ભા. ક.)

સમાપ્ત

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ અમદાવાદ તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

- ૧ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ (જીવન અને ઉપદેશામૃત)
- ૨ શ્રી નાગ મહાશયનું જીવન વૃત્તાંત કીંમત ૦-૬-૦
 પોસ્ટેજ ૦-૨-૦
- ૩ શ્રી રામચંદ્ર દત્તનું જીવન વૃત્તાંત કીંમત ૦-૮-૦
 પોસ્ટેજ ૦-૨-૦
- ૪ સહકાર (આમોદ્ધાર માટે)
- ૫ શ્રમણ-નારદ (લોકસેવાવૃત્તની કથા)
- ૬ એક સંતનો અનુભવ
- ૭ શાન્તિદાસ (સ્વદેશી વિષે વાર્તા)
- ૮ નવું રેલ્વે સ્ટેશન (પ્રાદ શિક્ષણાર્થે)
- ૯ જીવલેણ ગાડું (નશાખંધી પ્રચારાર્થે)
- ૧૦ અણગમે (હિન્દુ-મુસ્લીમ એકચત્તા પ્રચારાર્થે)
- ૧૧ શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ

વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ડાકેર

“શ્રી રામકૃષ્ણજીવન” ગુજરાત સોસાયટી,
સરખેજરોડ, અમદાવાદ.

રસીકલાલ વાસુદેવ મહેતા

સાંકડીશેરી લગ્ગરાની પાળ,
અમદાવાદ.

* આ પુસ્તિકાઓની દરેકની નવી આવૃત્તિ છાપવાનો ખર્ચ રૂ. ૩૦) થી રૂ. ૫૦) થાય છે. આ પુસ્તિકાઓ મફત વહેંચવા માટે મદદની જરૂર છે.

શ્રી સાધુ શાન્તિનાથજીના દર્શન શાસ્ત્રના પુસ્તકો

- (૧) અદ્વૈત સિદ્ધાંત (હિન્દી)
- (૨) માયાવાદ (,)
- (૩) The critical Examination of the Philosophy of Religion [in 2 Vols. Pages 1110].
The book has been sent to every college library of India.
- (૪) *Mayavada or the Non-Dualistic Philosophy.
- (૫) The critical Examination of the non dualistic Philosophy.
- (૬) + Sadhna.
- (૭) પ્રાચ્યદર્શનસમીક્ષા.

* Intended for serious students of philosophy and can be had from the Oriental Book Agency, 15, Shukrawar, Poona, 2, on payment of postage annas four only
+ Is meant for general readers interested in philosophical speculation available at the above agency on remittance of postage annas four.

આ સીવાય બંગાળી ભાષામાં (૧) અદ્વૈત સિદ્ધાંત અને (૨) માયાવાદ અને સંસ્કૃત ભાષામાં (૧) અદ્વૈત તત્ત્વ પ્રમેયોદિની અને (૨) અદ્વૈત-તત્ત્વ પ્રમેયોદિની સાધુજીએ લખેલા છે.

મુદ્રક :

આ પુસ્તક રણછોડભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલે પોતાના
શ્રી નારાયણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સંસારસુધારા હોલ, મ્યુ. રો. નં.
૨૪૬૬-૧ બદ, અમદાવાદમાં છાપ્યું.

